

LEONAS PELECKIS (redaktorius sudarytojas)

REDAKCIJINĖ TARYBA

ALGIMANTAS ČERNIAUSKAS
ANTANAS DILYS
VYTENIS RIMKUS
VYTAUTAS SLANINA

RĖMĖJAI: ŠIAULIŲ MIESTO TARYBA IR VALDYBA
„NUKLONO“ GAMYKLA

VILNIUS PERIODIKA 1990

VARPA! LITERATŪRINIS
VISUOMENINIS
ALMANACHAS

ALGIRDAS JULIUS GREIMAS

TADA, KAI BAURIŠKAS KRAUJAS VIRTO MĖLYNU

Atsiminimai ir užmirštis. Ką reikia atsiminti ir ką skubėti užmiršti, ką puoselėti su nostalgija ir ką, keliais raktais užrakinus, laikyti savo širdies glūdumoje, paslėptą nuo kitų ir, svarbiausia, nuo savęs paties? Kai, kitų užklaustas, ką tu atsimeni, bandai surasti šiokią tokią tvarką savo gyvenime, reikalas tučtuojau įgyja viešą pobūdį: kas iš to, kas ten buvo ar, atminčiai suvirškinus, tapo reikšminga, gali būti svarbu, turėti prasmės kitiems? O jei reikia paimiti vieną iš kaleidoskopiško gyvenimo epizodų: kas man buvo Šiauliai, kas aš buvau Šiauliams? Ar yra šiandien Šiauliai? Kas jie?

Pirmasis vaizdas, pirmasis „pakaruoklis“ pakimba prieš akis: sako, kad neiškvieisti prisiminimai kaip ir pirmieji įspūdžiai — tikriausi. Vaikštau 1941 m. birželio mėnesį tuščiomis Šiaulių gatvėmis ir niekaip negaliu atsikratyti mane apsėdusios, galvoje dūzgiančios melodijos: „Ja drugoj takoj strany ne znaju...“, tuo tarpu kai mano tėvai jau pakrauti į gyvulinčius vagonus, kai aš pats, mobilizuotas surašinėti vakar naktį išvežtųjų turtą, šiaip taip pramiegojau svetimuose namuose, svetimoje lovoje, pasikeisdamas su kitu išvežimui skirtu piliečiu. Tai toks mano metoniminis įrašymas į laiką ir erdvę — Šiaulius.

Šiauliai — mano gyvenimo gabalas. Imu galvoti: ar žmogaus gyvenimas susideda iš padrikų gabalų, ar jis turi kokią nors prasmę, surišdamas tuos gabalus kažkur vedančiu siūlu? Gimiau Tuloje, pabėgėlių šeimoje ir baigsiu kažkur toks pat pabėgėlis, benamis. Pradėjęs kelią į mokslus, perėjęs tris gimnazijas, kitus mokydamas, penkis universitetus: gyvenimas atrodo kaip kaleidoskopas, užtenka jį barkštelti, ir jau kita jo fazė atsiveria.

Grijkime į Šiaulius. Už poros savaitių guliu griovyje prie Gubernijos plento, o kelio viduryje dega rusų tankas. Šalikelėm, abiejose pusėse, skuba jauni, akiniuoti vokiečių kareiviukai, tiesdami telefono linijas. Tankas atsiknoja, ir iš jo iššoka liepsnojantis raudonarmietis. Vokietukas sustoja, prisiartina, mes apsupame abu didvyrius. Vokietis susijaudinęs

ima plūsti rusų: matai, kur atsidūrei, trokšdamas karo ir revoliucijų? O rusas, lyg ir supratęs, atsako jam savo kalba: durnius, jis mano, kad mes karo norėjome! Ir numiršta.

Tai pora taikos ir karo vaizdų, pora įstrigusių atsiminimų. Bet tai, žinoma, asmeniškios kasdieninio gyvenimo scenos, užrašytinos gal tik todėl, kad Šiauliai — šių spektaklių teatras. Ir nematau, kad šiauliečiams tai būtų ypač įdomu: kiekvienas nešame savo kryžių, kiekvienas miestas turi savo Golgotas.

Apie karo vaizdus kalbėti pradėjau dėl to, kad mano gyvenimas Šiauliuose ir apsvyniojo apie šią ašį: vieni metai prieš patį karą ir dar vieni ar kiek daugiau — po praūžusio karo bangos. Pirmąjį laikotarpį vadinu „sardinių ir šampano“ epocha — režimui įsitvirtinant ir krautuvėms tuštėjant, netikėtai užtikome tuščią parduotuvę, kurioje buvo likę tikti stambios sardinių ir „Sovetskoje šampanskoje“ atsargos: liaudies šitokie produktai, atrodo, nedomino. Iš čia ir gražiausi mano atsiminimai: visą pavasarį valgėme sardines, užsigerdami neblogu šampanu. Geri buvo laikai.

Šiaip jau nieko per tuos metus, nieko žymaus nenuveikiau, išskyrus vieną gražią, didelį pasisekimą turėjusią prakalbą, kviečiančią piliečius balsuoti už Lietuvos prisijungimą prie Tarybų Sąjungos. Mat Aleksio Churgino, mano seno draugo iš Grenoblio laikų, buvau pamokintas ir pritaikiau keletą stilistinių naujo režimo priemonių: kiekviena kalba turi pasibaigti paminint draugą Staliną; po prakalbos tučtuojau reikia imti sau pačiam ploti. Šiauliečiai tada dar buvo provincialai ir tokių mandrybių nežinojo, todėl ir galiu didžiuotis, pademonstravęs šį originalų stilių. Turiu pasiaiškinti: atsidūręs Šiauliuose, laimingai patekau į poros ponių globą: p. Klupšienė man surado keletą pamokų mergaičių gimnazijoje, p. Glemžaitė, buvusi mano tėvo mokinė Kupiškio pradžios mokykloje, paskyrė mane proforgu, o proforgo juk pagrindinės pareigos — sakyti prakalbas. Taigi be agitacijos prisijungti prie Tarybų Sąjungos ir pagalbos organizuojant išvežimus, nieko daugiau draugui Stalinui nenusipelniau... Tiesa, mano pedagoginė veikla pasireiškė pozityviais rezultatais: suaugusiųjų gimnazijoje apšviečiau ir išmokinau dabar mano draugu tapusį kompozitorių Julijų Juzeliūną, o mergaičių gimnazijoje, paruošdamas „špargalką“ (kuria į egzaminų salę įnešė komjaunimo sekretorius), padėjau įsigyti brandos atestatą pasaulinio masto menininkei Aleksandrai Fledžinskaitei-Kašubienei. Tai šiauliečių pažibos. Kalbant apie pažibas: žymiai vėliau, jau Paryžiuje, turėjau mokinį ir draugą kitą šiaulietį — filosofą Rolandą Pavilionį. Na, ir Varšuvos viešbutyje sutiktą šiuo metu turbūt didžiausią pasaulyje meno istoriką, Šiauliuose gimusį ir man savo amerikietišką pasą su gimimo vieta — Šiauliais nelauktai parodžiusį Meyr Shapiro.

Karo laimei laikinai atsivertus vokiečių pusėn, „šampano“ epochą mano gyvenime pakeitė kita, vulgaraus „šnapso“ epocha, o politinę veiklą (jei taip galima vadinti grynai fizinio išlikimo bandymus) — gal per skambiai apšaukta kultūrinė veikla.

Vieną vakarą pasibeldė į mano duris nepažįstamas tautietis ir sako: aš — Grybauskas, režisierius iš Kauno, man ten per karštą pasidarė, ieško kaip bolševiko. Šiaulių teatras priimtų mane, bet reikia, kad kuo greičiau siai kokią nors pjesę pastatyčiau. Va atnešiau čia tokį prancūzišką veikaliuką. Gelbėk, brolau, išversk. Pasižiūriu — čia į prancūzų kalbą išversta angliška pjesė. Blogai. Vokiečių okupaciją pradėti anglišku pas-

tatymu man atrodo pavojinga. Ką gi darysi, jis nieko kito po ranka neturįs. Nutarėme užmaskuoti pjesės angliškumą, vietoj „Muriel“ pavadindami ją „Marielle“. Per penkias dienas ir naktis vertimas buvo baigtas. Tai matote: ne aš ėjau kultūros ieškoti, o ji pasibeldė į mano duris. Tokiu būdu pasidariau autoriumi — pjesė turėjo pasisekimą, ją statė Vilniuje, Marijampolėje — ir pradėjau gauti pirmus savo gyvenime literatūrinius honorarus. O kad ji atrodytų dar prancūziškesnė, režisierius paprašė mane padeklamuoti iš užkulisių Baudelaire'o „Himną Grožiui“. Taigi tapau ne tik autoriumi, bet ir aktoriumi. Po to jau kelias buvo atviras: vyr. režisierius Tvirbutas — puikus žmogus, tegu ponas Dievas jo dūšią globoja — užsakė man išaiškinti kažkokio XIX a. vokiečių dramaturgo pjesės visas plonybes aktoriams, dar vienas žingsnis — ir pasiūlė man būti režisieriaus padėjėju. Atsisakiau, žinoma, bet tai aiškus pavyzdys, kaip talentai neugdomi žūsta. Tačiau nuo to laiko jau tapau teatralų „šutvės“, kaip mes suvalkiečiai sakome, kone pilnateisis narys.

Nors teatras ir buvo viena iš Šiaulių kultūrinio gyvenimo aukštumų, jis nieko neišsemia, reikia neužmiršti ir žemumų. O tokia žemuma buvo Hania Lukauskaitės rūsys — mažas dviejų kambarėlių butelis. Bendrai paėmus, moterų reikalingumo pasaulyje, man atrodo, nėra ko įrodinėti, bet kad be jų nėra nei politikos, nei kultūros, tai turbūt dar ne visiems aišku. Hania Lukauskaitė, rodos, nieko ypatingo nenuveikė: rašė eilėraščius — tarp jų porą posmų visai neblogų, — padėjo Kaziui Borutai gyventi, kovojo už teisybę, pasivažinėjo po Sibirą — kas čia tokio, tai eilinis, normalus intelektualo gyvenimas. Tačiau, kalbėdamas apie kultūrinį Šiaulių gyvenimą tuo trumpu, man pažįstamu vokiečių okupacijos periodu, gerai žinau, kad be jos buvimo, nors ir popieriuose neužrašyto, jokių „laimėjimų“ nebūtų buvę. Pamažu darsi rimtas ir net patetiškas. Kas iš viso yra kultūrinis gyvenimas, kultūrinė atmosfera? Tai dalykai, kurie nepasidaro savaime, bet neatsiranda ir pagal įsakymą. Istorijos vadovėliai rašo apie Zubovų, Putvinskių, Fledžinskių, Kurkauskų — liberalios bajorijos ir Lukauskų, Venclauskų, Bugailiškių — socialdemokratinės mieščionijos susibūrimą į krūvą. Jie gal neprideda, kad ši simbiozė išugdė kultūringą, lietuvišką Šiaulių miestą.

Kaip ten bebūtų, advokato Lukausko dukros Zulė ir Hania jau išaugo kaip kovingos ir kultūringos inteligentės — socialistės revoliucionierės: Zulė, daktaro Domo Jasaičio, krikščionių demokratų lyderio žmona, „atidarė“ savo šeimą ir savo namus kaip retos tolerancijos simbolį, o Hania įsikūrė rūsyje. Tiksliai jų dėka ir aš šiek tiek įėjau į tiesioginį kontaktą su tikrai šiaulietiška inteligentija, pradėjau suprasti ir vertinti Šiaulius, o tai man, suvalkiečiui su visais savo prietarais, nebuvo savaime suprantamas dalykas. O prisimenant „Varpus“, reikia pasakyti, kad jie pasirodė tiksliai Domo Jasaičio gauto leidimo dėka.

Svarbiausias personažas šiame Šiaulių horizonte man buvo Tomas Stonis: aš net jo garbei, truputį tesimaišydamas rezistencijoje, Tomo slapyvardį buvau pasirinkęs; tai pagal profesiją — lietuvių kalbos mokytojas, o pagal pašaukimą — 1920 m. revoliucionierius, nusivylęs, nusigėręs (bendrai paėmus, mėgstu gyvenimo „sudirbtus“ žmones). O jis mėgo poeziją, literatūrą, mėgo tylėti. Yra mat žmonių — nors tokių reta — kurie vien savo buvimu teigia, kad žmogus yra, kad jis šiame melo pasaulyje yra lyg archaiško, autentiško žmogaus prototipas. Jį myliu jau vien dėl to, kad su juo vienintelį kartą per visą gyvenimą kruvinai susimušiau: žinoma, buvom girti, žinoma, ne dėl panos ir net ne dėl kokios ideologijos, o dėl

teisybės ir iš viso dėl kažkokių abstrakčių idėjų. O tai, kaip moko amerikoniški western'ai, pirmoji draugystės klestėjimo sąlyga. Bet tai man duoda teisę ir pasijuokti iš jo. Jau minėjau rašomąjį darbą, kurį per egzaminus įteikė mano dar labai jauna širdies dama; šį rašinį, žinoma, anoniminį, taisė mano draugas Tomas Stonis ir parašė penketuką. Po kelių savačių, valdžioms ir režimams pasikeitus, jis man pasakoja, kad Fledžinskaitė buvusi šiaip sau vidutiniška mokinė, o per egzaminus parašiusi puikų darbą apie Balzac'o vaizduojamą supuvusią buržuaziją. Mat „mėlynas kraujas nemeluoja“, — ima jis filosofuoti. Kai aš prapliupau juoku, kad jis mano „baurišką, o ne mėlyną kraują“ išgyrė, Tomas ėmė spjau-dytis ir keiktis (litro šnapso verta istorija). Toks buvo Tomas Stonis.

Kitas personažas iš Hania žvėrinčiaus — Borisas Melngailis. Kaip jau pavardė nurodo, tai pusiau latviškos, pusiau vokiškos kilmės „baltas“, aišku — lietuvis patriotas, dvarus pragėręs, bet neprasigėręs Kazimiero Binkio draugas. Žinoma, poetas, žinoma, beau geste mėgėjas, aišku, autentiškas snobas, iš tokių, kuriuos labai sunku „pagaminti“, kurį, sutikęs gatvėje, snobu nepalaikysi, iš tokių, kurie juodžiausiais okupacijos metais galėjo stipti badu, bet gyvenimo be tikrų pupelių kavos neišsivaizdavo.

Gerai pažindamas šiaurės Lietuvos dvarus, jis tučiuojau po pirmojo išlaisvinimo pats pasisiūlė surašinėti visas juose esančias meno vertybes. Nežinau, kokia dabar Šiaulių muziejaus padėtis, bet epochos paveikslų ir stiliaus baldų kolekcijos, jei tokios yra, nemažai dėkingos Melngailiui. O apie meną jis nusimanė: pokario Vienoje atidaręs aukcioną-antikvariatą, jis surado ir atpažino net vieną Chagall'o drobę, už kurią mainais dailininkas siūlė jam pasirinkti du jo moderniosios epochos paveikslus. Vokiečių imperijos kracho metu jam pavyko įžūliai iššaukti Goebbels'ą prie telefono ir gauti specialų traukinį Drezdeno muziejui evakuoti. Toks buvo mūsų Borisas. Prieš mirtį aplankęs jį Vienos ligoninėje, radau verkiantį: nuo kraujospūdžio jis netekęs „poetinio jausmo“, štai skaitęs Rilke, o tekstas atrodo plokščias, žodžiai reiškia tą patį, kaip kasdieniniame gyvenime. Ir numirė.

Tokia tai buvo Lukauskaitės vadovaujama kultūrinės kovos celiulė. Reikėjo dar kooptuoti vieną tikrą rašytoją — Kazį Jankauską (mes mat buvome tik mėgėjai), surasti tikrą patroną — Domą Jasaitį, ir „Varpai“ galėjo pasirodyti Šiauliuose, kadangi Kaune nebuvo jokios vilties leidimą kultūriniam žurnalui gauti.

Taigi Šiaulių kultūrinis to meto gyvenimas — bent tiek, kiek aš jį pažinau — susidėjo iš literatūros mėgėjų ir teatro bohemos simbiozės, kuri tačiau galėjo įvykti tik todėl, kad Šiauliai jau buvo miestas su kultūrinėmis tradicijomis — turėjo biblioteką, muziejų, teatrą, savitą atmosferą, nepalyginamą su Balbieriškiu, kas leido galvoti apie žurnalą, organizuoti teatre literatūros akademijas ir vakarus. Reikia bent mažiausio gurkšnio oro, kad kvėpuotum. Tokį Šiaulių vaizdą išsivežiau, tokį ir norėčiau šiauliečiams šių atsiminimų pluošte perduoti.

ALGIRDAS JULIUS GREIMAS

Condé-sur-Huisne, 1989 m. spalio